

УДК 130.2

О. Коннов,*кандидат філософських наук, доцент кафедри етики та естетики
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова*

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ КУЛЬТУРИ ВМИРАННЯ (ЕТАПИ ПОХОВАННЯ)

Статтю присвячено історії та сучасному стану поховальної культури. Дається огляд погребальних звичаїв, на основі якого виокремлюються етапи обряду поховання. В якості точки відліку береться поділ, в якому погребання розглядається як ритуал переходу, що змінює соціальний або онтологічний статус людини. В статті пропонується поділ за «емпіричною», «формальною» ознакою із врахуванням особливостей сучасної ситуації, в якій опиняється вмираюча людина.

Ключові слова: *смерть, ритуал переходу, поховання, культурний регіон, культура вмирання.*

THE HISTORY AND MODERN STATE OF THE CULTURE OF DYING (THE POINTS OF BURIAL)

Modern culture of «forbidden death» places a dying at the edge of social consciousness. Today people do not want to hear and remember about death. This is one of the reasons because of which state of burial culture is unsatisfactory. So, measures that would contribute to the maintenance of the funeral culture at the proper level are badly needed. One of these measures could be the implementation of relevant thematic studies, special courses in educational institutions. The preparation of the materials for these programs needs to consider various ways of burial, traditions of caring for the graves. It's need to analyze rituals that were known throughout history and which are practiced now.

Another aim of the article is a division of burial process into stages. There is a known interpretation of burial as one of the «rites of passage» like a birth, puberty or marriage. It's used in the article as a starting point. Then it considers the burial customs of different cultural regions. Here it examines Muslim, Far Eastern and African rituals.

The review reveals that burial can be split into following stages: 1) Preparatory (it contains everything that occurs «before cemetery»), 2) Interment (everything that takes a place in the cemetery), 3) Memorial (everything that is done «after the cemetery»). This division bases on «empirical», «formal» characteristic, rather than intentional one (change of ontological or social status).

Today dying man more and more often spends the last days and hours in not comfortable environment. Far from his friends and relatives, but alone or surrounded by indifferent medical staff. So, the preparatory phase of burial should not be started only after ascertaining death. The first stage has to include the establishment of friendly, sympathetic space around the person who is dying. It's very important to create an appropriate psychological microclimate in such situation. We must take care not only about the body of the deceased, but also provide a person the opportunity to die like a human beings. Thus it would be reasonable to combine the efforts of funeral services, volunteers, hospice movements to help any man to meet death in the worthy way.

Keywords: death, rite of passage, burial, cultural region, culture of dying.

Актуальність даного дослідження обумовлена незадовільним станом погребальної культури в Україні. Як зазначає Х. Ткач, «...сьогодні ситуація в поховальній обрядовості не викликає оптимізму. Незважаючи на певне відродження... насамперед церковних елементів, трансформативні процеси на сучасному етапі мають загалом характер не розвитку, а занепаду» [13, с. 97]. Зауважимо, що поховальна справа виступає виразним показником духовності. Ось що писав з цього приводу П. Тичина: «Хоч куди я приїжджав би, спочатку йду на старий цвинтар і вже за першим враженням суджу про все місто. Найчастіше це враження гнітюче, а либонь й онуки похованих ще живуть у цих місцях. Як можна так ставитися до дорогих могил? Варварство!» [5, с. 29].

Якщо так, то заходи, котрі б сприяли підтриманню поховальної культури на належному рівні, конче необхідні зараз. Одним з таких заходів може бути впровадження відповідних тематичних занять, спецкурсів у навчальних закладах. Для напрацювання матеріалів для вказаних програм, потрібно розглянути різноманітні способи поховання, ритуальні обряди, традиції догляду за могилами, що були відомі людству протягом історії та практикуються зараз.

Іншою метою статті є поділ процесу погребання на стадії. Сучасна західна культура характеризується як культура «забороненої» або «здичавілої смерті» (Ф. Ар'єс). Вмирання в таких умовах має свою специфіку, що потребує на осмислення та задовільну відповідь. Відомим є поділ поховання на етапи, виходячи з його інтерпретації як одного з «ритуалів переходу», поруч з народженням, статевим дозріванням і шлюбом. Скористаємось цим тлумаченням в якості точки відліку.

У загальному масиві світової культури можна виокремити 6 регіонів – арабо-мусульманський, далекосхідний, індійський, африканський, латиноамериканський та європейсько-північно-американ-

ський [7, с. 3]. Будемо орієнтуватися на це розрізнення у нашому огляді поховальної культури. В даній роботі розглядаються мусульманські, далекосхідні та африканські погребові ритуали. Мусульманські та африканські обряди, які будемо аналізувати, практикуються й сьогодні. Представлена у роботі конфуціанська похоронна традиція здебільшого залишилася у минулому, хоча її вплив, безперечно, спостерігається й дотепер.

В ісламській культурі поховальні ритуали склалися поступово. За переказом, коли помер пророк Мухаммад, ніхто не знав як виконувати обряд, адже, в Корані немає відповідних вказівок. Тоді Абу Бекр, перший халіф пригадав слова Мухаммада: не було жодного пророка, якого б не поховали на тому місці, де він помер. Тоді пророка Аллаха похоронили поряд з мечеттю Медіни, де він зустрів смерть. У 9-му ст. з'являється книга Мухаммада ібн Кардаму «Могильні покарання», що доповнювала «культурні традиції ісламу обрядом поховання» [3, с. 26].

Шанувальник Аллаха, «муслім» починає готуватися до смерті заздалегідь. Як правило, досягнення певного віку або стан здоров'я спонукає збирати кошти для похорону, які кримські татари називають «олюмлік». Вважається, що той, хто завчасно піклується про «олюмлік», може розраховувати на особливу благодать – «савап» [1].

Не виключається також влаштування поминок ще за життя. Існує переказ, за яким дехто Шах-Камон, що дожив до 130-ти років, вирив собі 8 могил та поступився всіма комусь іншому, так і не приготувавши могилу для самого себе. При цьому він кожного разу різав барана і витрачав 5-6 пудів пшениці для поминів [15].

Якщо покійний не залишив коштів для погребання, то витрати беруть на себе ті, хто утримував померлого за життя, або державні органи, або окремі заможні мусліми. Чоловік бере на себе затрати на поховання дружини [12].

Увесь ісламський погребний ритуал супроводжує молитва. Спеціальні молитви промовляються під час підготовки до поховання, самого поховання й поминання. Велике значення має «відхідна» та «панихідна» 36-та сура Корану – Ясін [15].

Мусульманська традиція вимагає якомога швидше похоронити померлого. Бажано це зробити у день його смерті. За словом пророка Мухаммада, «Неприпустимо утримувати труп у колі родини» [12]. За уявленнями кримських татар, поспішність пов'язана з тим, що іслам дивиться на людину як на гостя у цьому світі. Після смерті ми вступаємо у свою істину домівку, до якої спішимо усе життя [1]. М. Шенкао повідомляє, що покійника намагаються поховати «поки не затвердів

його язик». Тоді він зможе відповідати янголам – Мункіру (який питає) і Накіру (який карає) [15].

Покійного мусульманина необхідно положити на правий бік обличчям до Мекки (у напрямку молитви), або на спину, ногами до Мекки, трохи піднявши голову. Небіжчику під'язують підборіддя, опускають повіки, моляться за нього, просячи в Аллаха прилучення його до праведників, прощення гріхів та освячення могили [12, 15]. Якщо мусульманина ховають на правому боці обличчям до Мекки, то для цього на правій стороні могили роблять спеціальну нішу, «ляхад», яку потім закривають дошками або неопаленими цеглинами. Після того, як тіло розташували у ляхаді і закрили, могилу засипають землею так, щоб утворився невеликий пагорб. Табличка з ім'ям, прізвищем, роками життя померлого встановлюється з боку голови [12].

Плач за померлим дозволяється (як вираження почуттів). Не захочується гамірливе голосіння, що супроводжується криками, волюванням. Вважається, що це завдає біль покійному та є гріхом [12].

Важливою частиною підготовки до поховання є омовіння та обернення у саван, що робить небіжчика чистим перед Богом і людьми [15]. Якщо похорон відбувся взагалі без омовіння, то останки, коли можливо, розкопують та омивають [12]. Саван кримських татарів, «кефін» готують з цільного шмата білої матерії, не використовуючи ножиці. На саван для жінки йде 20 метрів, для чоловіка – 18 [1].

Після цих процедур кримські татари мають звичай ставити носилки з тілом у центрі двору, головою на захід. Навкруги збираються усі, хто прийшов проститися з померлим. Мулла, стоячи біля узголів'я, чуйно повідомляє ім'я небіжчика. Потім тричі запитує в присутніх: «Яким був покійний за життя?» На це зазвичай відповідають: «Дуже доброю людиною. Нехай помилує його (її) Аллах!» Потім мулла запитує: «Чи є в покійного борги, хто зобов'язується повернути їх?» Це погоджується зробити близькій родич, виступаючи уперед. Після молитов, траурна процесія вирушає на кладовище (жінки залишаються в дома) [1].

Близькі померлого обирають знаки трауру. Наприклад, у киргизів та казахів таким знаком є червоний колір. Родина може 3 дні не готувати їжу й харчуватися у сусідів. Протягом року можлива відмова від святкувань. Поміни прийнято влаштовувати на 3-тій, на 20-тій, на 40-вий дні [15]. Родина може попросити кого-небудь читати за померлим Ясін протягом 40-ка днів [1].

Розглянемо тепер поховальний обряд конфуціанської традиції Китаю. Як відомо, конфуціанство представляє соціальні зв'язки у першу

чергу як систему обов'язків: дітей перед батьками, керівників перед підлеглими тощо. У цю систему включаються й стосунки між живими та померлими. Конфуціанство тлумачить культ предків як один з найголовніших обов'язків кожного китайця. Цьому культові надається значення «символу соціального порядку». Конфуцій розробив вчення про Сяо – синівську пошану. Сяо вимагало служити батькам, гідно поховати їх та приносити їм жертви [8, с. 41].

До смерті починали готуватися заздалегідь, як і у культурі ісламу. Батькам дарували погребальний одяг та труну, що було знаком глибокої синівської пошани. У це вбрання можна було облачатися тільки на свята. Деякі незаможні люди навіть продавали себе у рабство, щоб придбати батькові гроб. Вважалося дуже важливим і сановитим, якщо родина мала власну ділянку землі для поховання [15].

На відміну від мусульман, китайці не поспішали з погребанням. Повага до покійного не дозволяла влаштовувати швидкий похорон, який називали «кривавим». Тіло ховали як мінімум на сьому добу. Знатну особу могли залишати без поховання до ста діб. Це було обумовлено пошуками належного місця для могили. Геоманти, знавці фен-шуй обирали для неї таке розташування, що не зашкодить родині. Астрологи також приймали участь у визначенні найкращого часу і місця погребіння.

Після смерті померлому клали у рот кусок золота або срібла, завернутого у папір. Це вважалося «грошима у дорогу» або засобом очищення. Іноді у рот клали перлини, щоб небіжчик був красномовним у розмовах із богами. Щоб тіло не псувалося, у ніс, рот, вуха клали шматочки нефриту – символу життєздатності.

На покійного одягали непарну кількість речей, оскільки непарне асоціюється з «ян» – світлим чоловічим началом. У ліву руку клали віяло та носовий платок. У праву – гілку верби, щоб відганяти злих духів. У знак вдячності син клав батькам у труну пасмо з своєї голови. Після смерті матері він, не соромлячись, голосив за нею, клав їй поклони [15].

Імператорів хоронили у багато оздоблених храмах, а звичайних людей – у горах. Деякі види могил були достатньо екзотичними. Так, люди з народності «бо», які здавна жили на півдні Китаю, ховали своїх мерців не в землі, а на стінах скель. Найбільш пізні погребіння були створені на скелях уздовж річки Янцзи 400 років тому. Вік найдавнішої труни датується двома з половиною тисячами років. Подібні «висячі кладовища» зустрічаються і в деяких інших азіатських країнах, наприклад, в Індонезії та на Філіппінах [9].

Давньокитайська традиція вчить, що душа померлого спочатку оселяється у домі із труною, потім переходить у могилу, а потім – у табличку з його ім'ям (про це душу ретельно просять рідні). Таблички зберігалися у домах або храмах [15].

Знаком трауру за китайським звичаєм є білий одяг – символ неба і чистоти. Протягом семи тижнів не дозволялося чесати волоси, плести косу. Давні приписи забороняли 3 місяці готувати їжу у домі покійника.

Дотримання трауру вважалося не тільки особистою, але й суспільною справою, тому рідним померлого надавали спеціальну відпустку. Відвідувати могили предків потрібно було не менш одного разу на рік. Якщо могилу не доглядали 3 роки, то вона відбиралася у власника. Позбавлені можливості піклуватися про могилу робили це вдома як імітацію відвідування. За уявленнями стародавніх китайців, у першій половині квітня, після зимового сонцестояння сили «ян» та «ін» приходять у рівновагу, небо запліднює землю і починається нове життя. У цей час наступало «свято могил» – їх приводили у порядок, приносили їжу померлому та читали молитви.

Місця поховання користувалися виключною повагою у древньому Китаї. Руйнування могили предків було однією з найтяжких образ. Щільний зв'язок дітей і батьків тримався й після смерті. Коли помирав отець, старший син набував статусу «чхун-цзи» – «сина могили», який «годує» батька (робить жертвоприношення на могилі). Відсутність сина у роді прирікало на «загробне сирітство», що було дуже страшним для китайця [15].

На завершення розглянемо погребальну традицію африканських народів. Для здійснення обряду поховання оповіщають усіх сусідів, рідних, друзів – всі мають прийти обов'язково. Відсутніх підозрюють у чародійстві, і чаклуна можуть покласти у могилу поруч з гіпотетичною жертвою. Ще до похорон, відчуваючи наближення смерті, африканець призиває членів роду, щоб повідомити їм останню волю [6, с. 287].

Африканські поховальні звичаї передбачають веселощі, які дивували й дивують європейців. Біля могили влаштовуються танці, бенкети. Усією церемонією може керувати «тамада» – «краке» (на островах Мартініка та Гваделупа), який розважає присутніх кумедними історіями, жартами, загадками [10, с. 150]. За переказами африканців, танці прискорюють входження покійного у контакт з померлими, відганяють злих духів від селища. Танок може бути «неповним»: рухається тільки верхня частина корпусу, а ноги залишаються застиглими. Не-

рухомі ноги символізують скорботу, а необхідність дотримання традиції примушують ворухитися руки й голову [14, с. 82, 85].

Плач також присутній під час поховання. Він навіть є обов'язковим. Якщо жінка не продемонструє сльози, її можуть звинуватити у чаклунстві [6, с. 292].

Перед погребанням хтось з рідних покійного виголошує: «Послухайте мене! Послухайте мене! Я запитую, чи не винен хто-небудь з вас нашому померлому брату? Нехай такі скажуть про це і не брешуть». Потім старі запитують: «Чи винен цей покійник кому-небудь гроші, кукурудзу, земляний горіх або корзини милю? Скажіть нам про це, щоб ми могли розрахуватися з його боргами» [6, с. 294]. Вказана процедура корелює з описаними вище ісламськими звичаями.

Похорон супроводжують різноманітні «дивацтва». Зулуси, які несуть труну, вступають у хатину спиною, в танзанійців та кенійців старший син померлого одягає костюм навиворіт тощо [15].

Небіжчика обмивають, знімаючи з нього земну скверну. Тіло умащують олією, щоб пом'якшати його дух у відношенні до живих. На очі померлому кладуть раковини каурі як плату за перевезення через море. У могилу кладуть їжу.

Ховають здебільшого на лінії схід-захід, рідко – північ-південь. У Беніні розташовують тіло ногами на захід, у бік порту Уготона. Там, за переказами, мерці сідають у каное та йдуть морем у світ предків [15].

До засипання могили допускаються тільки чоловіки. Кидаючи пригорщу землі у могилу, чоловіки племені сара говорять: «Якщо я винен у твоїй смерті, нехай край цієї ями призначається для мене, і нехай я скоріше вмру» [6, с. 295]. Потім могила поливається водою, а горшки, у яких принесли воду, розбиваються.

Після поховання рідні померлого проходять обряди очищення. Смерть «стирають» з себе спеціальними розчинами. Дружина покійного разом з іншими жінками купається у воді. Потім їй голять голову на знак того, що вона вільна від шлюбних уз. Після цього вона готує трапезу для усього селища, завершуючи ритуал спільного трауру. Якщо помирає верховний вождь, гасять вогнища, припиняють митися, полювати, торгувати, працювати у полі [6, с. 292, 296]. У Конго на знак трауру вдова не чеше волосся, не прикриває груди, спить два тижні на вулиці, близько двох місяців не виходить з дому [14, с. 83].

Найбільш важливі з точки зору африканців помини влаштовують через рік. Вважається, що за цей час душа померлого закінчує блукання й досягає світу предків.

Африканський культ предків вміщує щось подібне на китайське «годування батьків». Мерцям приділяється доля з усього їстівного. Наприклад, у Гані обов'язково виплескують декілька крапель вина на землю, перш аніж випити. У кожній сім'ї народу бангала (Конго) є невелика хижка, де проходять обряди підношення чи жертвопринесення (найчастіше – дрібних тварин) духам предків – «торо» [4, с. 203]. Якщо предки не відчують до себе належної уваги, вони турбують живих через сновидіння, хвороби, плач немовлят. Коли предки гніваються, декілька членів родини помирають. Предки також допомагають живим. Душі тих, хто пішов у інший світ, стають посередниками між божествами та людьми [4, с. 201]. Старійшини племені адхола (Уганда) звертаються до померлих таким чином: «Діди, ми зобов'язані вам пошаною. Ви дайте нам здоров'я та мир, а ми дамо вам їжу» [6, с. 297].

Культ предків є стрижнем африканських вірувань, який регулює соціальні відносини. Ритуали цього культу здійснює тільки вождь або голова родини.

Африканська традиція розрізняє «добро» і «погану» смерті. Доброю вважається смерть у колі сім'ї. Погана смерть очікує тих, хто не залишив нащадків (які ховають), хто прийшов з дикого простору – лісу, а також небезпечних, незлагідних людей. Крім того, нещаслива смерть може стати долею обдарованих від природи – магів, королів. Тих, хто вмер поганою смертю, хоронять за селищем, біля доріг, у лісі під деревами ясним днем. При цьому сподіваються, що сонце знищить зло, яке ховається у їхніх тілах [6, с. 289-290, 296].

Резюмуємо сказане. Зроблений вище огляд дозволяє виділити у поховальному ритуалі такі етапи: 1) підготовчий, 2) погребальний, 3) поминальний. М. Еліаде тлумачить обряд похорон як один з «ритуалів переходу», що являє собою «корінну зміну онтологічного стану або суспільного статусу» [16, с. 115]. А. ван Геннеп виділяє у ритуалі переходу такі складові: 1) відділення, відмова від старої ідентичності, 2) нейтральна зона, коли старий статус вже анульовано, а новий ще не набуто, 3) здобуття нового статусу [2]. Виходячи з цього, К.Мойсеєва виокремлює такі стадії погребання:

1) Знімання призначеного для живих одягу, омовіння, вдягання у «смертне» вбрання тощо.

2) Організація похорон, придбання труни, транспортування тіла на кладовище. Небіжчика готують для подорожі у світ померлих. Поки це триває, покійний перебуває у межовому стані – він вже не живий, але й ще не мертвий.

3) Тіло померлого ховають у землі, він набуває «статусу предка». Останнє відбувається під час погребальної промови, коли спогади про живого трансформуються в уявлення про мертвого. Помини є святом здійсненого переходу у інший світ [11, с. 88].

Потрібно зауважити, що окреслена схема не пояснює відмінностей між окремими діями ритуалу. Чим, зокрема, омовіння принципово відрізняється від транспортування на кладовище? Чому перше є позбавленням старого статусу, а друге – вже проміжним станом між двома статусами? За яким критерієм здійснюється це розрізнення? Отже, межа між етапами похорон виглядає не чіткою й довільною.

У зв'язку з цим можна запропонувати поділ не за «змістовною» ознакою (зміна соціального й онтологічного стану), а за «формальною». А саме, підготовча стадія – це організація поховання й переміщення тіла на кладовище. Підготовчий етап може вміщувати: влаштування могили, висловлення останньої волі, молитви над вмираючим та щойно померлим, омовіння, одягнення у особливе вбрання, оздоблення тіла й труни певними речами, ритуал розрахунку з боргами, оплакування, транспортування тіла до місця захоронення.

Другий етап – це перебування на кладовищі (розміщення тіла у могилі, промовляння особливих слів при киданні землі на могилу, бенкети й веселощі біля неї тощо).

Третя стадія – повернення з кладовища та всі ритуали, які проводяться вже після цього. Це ритуальне очищення, обрядові дії у встановлені для поминання дні, траур за покійним, догляд за могилою, «годування предків» й таке інше. Цей період може фактично вже ніколи не припинятися.

Отже, отримуємо такі етапи: 1) підготовчий (вміщує те, що відбувається «до кладовища»), 2) погребальний (усе, що має місце на кладовищі), 3) поминальний (все, що здійснюється «після кладовища»).

На завершення декілька слів про підготовчу стадію. Сучасна культура «забороненої смерті» розташовує вмирання на маргінесі. Сьогодні людина не бажає чути та пам'ятати про смерть. Вмирання прибирається кудись подалі з очей. Відповідно, вмираюча людина все частіше проводить останні дні й години не в затишному коли друзів й близьких, а на самоті або ж в оточенні байдужого медичного персоналу.

Для важко хворих існують хоспіси, в яких працюють команди фахівців, що створюють для вмираючих належну атмосферу. Але, пошана повинна розповсюджуватися на всіх, хто йде від нас. Тобто, подібна допомога має надаватися не тільки тим, хто вмирає від важкої

хвороби. Варто було б поєднати зусилля похоронних служб, волонтерських, хоспісних рухів з метою допомогти будь-якій людині гідно зустріти смерть.

Отже, підготовча стадія поховання повинна розпочинатися не після констатації смерті. Перший етап похорон має передбачати створення належного психологічного мікроклімату для людини, що відходить. Потрібно піклуватися не тільки про тіло небіжчика, але й забезпечити людині можливість вмерти по-людськи.

Список використаних джерел:

1. Асанова Д. Обряд похорон – дженазе / Диляра Асанова, Земине Эмирусейнова // Очерки истории и культуры крымских татар / Под ред. Э. Чубарова. – Симферополь : Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005. – 208 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cidct.info/tu/publications/Ocherki/index.html>
2. Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. – М.: Восточная литература РАН, 1999. – 198 с.
3. Єфименко В.В. Арабо-мусульманський культурний регіон // Історія світової культури / Левчук Л.Т., Гриценко В.С., Єфименко В.В. та ін.. – К. : Либідь, 2000. – С. 6–45.
4. Єфименко В.В. Культура Західної та Центральної Африки // Історія світової культури / Левчук Л.Т., Гриценко В.С., Єфименко В.В. та ін. – К. : Либідь, 2000. – С. 182–213.
5. Жадько В.О. Український некрополь. Історичний науковий довідник. 2005 рік. – К. : Видавець «СПД Жадько В.О.» – 352 с.
6. Иорданский В.Б. Хаос и гармония. – М.: Наука, 1982. – 342 с.
7. Історія світової культури / Левчук Л.Т., Гриценко В.С., Єфименко В.В. та ін. – К. : Либідь, 2000. – 520 с.
8. Калінін Ю.А. Релігієзнавство / Ю.А. Калінін, С.А. Харьковщенко. – К. : Наукова думка, 1994. – 168 с.
9. Карелин В. Наскальные похороны предполагают висящие гробы // Membrana. Люди. Идеи. Технологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.membrana.ru/particle/722>
10. Лаврецкий И.Р. Боги в тропиках. – М. : Наука, 1967. – 81 с.
11. Мойсеева Е.Н. Рынок ритуальных услуг: трансформация правил ритуала в правила рынка // Экономическая социология. Т. 11. – 2010. – № 3. – С. 84–99 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ecsoc.hse.ru/data/2010/05/29/1234590590/2ecsoc_t11_n3.pdf
12. Обряд погребения в исламской традиции. Справка. // РИАНО-ВОСТИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rian.ru/spravka/20061207/56588442.html>

13. Ткач Х. Сучасна поховальна обрядовість українців у контексті традиційного етнокультурного комплексу // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 95–98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.siverlitopis.cn.ua/arh/2005/2005n05/2005n05r05.pdf>

14. Федорова Л.Н. Африканский танец: Обычаи, ритуалы, традиции. – М. : Наука, 1986. – 128 с.

15. Шенкао М.А. Основы философской танатологии. – Черкесск : КЧТИ, 2002. – 252 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000948/st000.shtml>

16. Элиаде М. Священное и мирское. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.